

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СИНЕКДОХИ У МАЛІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Теорія номінації є галуззю мовознавства, об'єктом вивчення якої є структура актів найменування. Природа та сутність номінативних процесів привертають до себе увагу багатьох мовознавців. Концептуальні засади в галузі вторинної номінації представлено працями Е. Азнаурової, Н. Арутюнової, В. Гака, Г. Колшанського, О. Кубрякової, В. Телії, Г. Уфімцевої та ін.

Явище вторинної номінації досить складне, оскільки відповідні мовні одиниці спираються на значення вихідного слова і не є результатом прямого відображення дійсності. Призначення вторинної номінації влучно окреслила В. Телія, наголосивши, що вона присутня скрізь, де відбулося переосмислення мовної сутності. Вторинна лексична номінація є результатом природного розвитку мови, зумовленим пізнавальною і комунікативною діяльністю людини. Всі вторинні найменування формуються на базі того значення слова, ім'я якого використовується у новій для нього функції.

Одним із способів формування вторинного номінативного змісту є синекдоха. У поглядах на синекдоху як один із видів вторинної номінації дослідники одностайні: “Якщо троп створюється шляхом називання за асоціацією цілого й частини, утворюється синекдоха” [Білодід 1973, 141]; “Синекдоха – троп, побудований на кількісній заміні: однина вживається замість множини, частина замість цілого, видова назва замість родової” [Грищенко 1997, 46]; “Синекдоха – троп, який полягає у заміні однини множиною, у вживанні цілого замість частини або частини замість цілого, у заміні загального частковим” [Коваль 1987, 28]; “Як різновид метонімії розглядають синекдоху, трохеїчна природа якої полягає в перенесенні назви частини, деталі на предмет як ціле, причому, як правило, за умов ситуативної номінації. Типовим у цьому зв'язку є лексико-семантичне відношення назва одягу → назва особи <...> подібно до інших тропів, що виступають джерелом розвитку полісемії слів, синекдоха зневиразнюється, втрачає свою образність, унаслідок чого виникають регулярно відтворювані значення слів, вживані для позначення одиниць кількісного виміру” [Грищенко 1997, 148-149]. “Синекдоха – різновид метонімії, що базується на перенесенні значення слова з одного явища на інше за ознакою кількісних відношень. Зазвичай у синекдосі вживається:

- 1) однина замість множини;
- 2) множина замість однини;
- 3) частина замість цілого;
- 4) родова назва замість видової;
- 5) видова назва замість родової” [Розенталь 1987, 381-382].

Н. Блинова підкреслює, що за допомогою синекдохи щось ближче, вужче може виступати як знак дальшого, ширшого і навпаки, даліше – як знак ближчого [Блинова 2007, 15].

Явище синекдохи досліджувалося ще в античній теорії мови. Зокрема Цицерон висловлював думку, що “[Іноді] ми або під частиною маємо на увазі ціле, наприклад, замість будівлі говоримо стіни або дах; або під найменуванням цілого розуміємо лише його частину, коли, наприклад, один кінний загін іменуємо кіннотою римського народу; сюди ж примикають менш красиві, але такі, що все-таки не заслуговують повного забуття звороти, коли або замість множини ми вживаємо однину, або, навпаки, множиною позначаємо один предмет. Я стверджую, що зміна в числі прикрашає не тільки ті фрази, у яких однина, будучи формально виправданою, виявляється при найближчому розгляді за значенням множиною. Особливої уваги заслуговують ті випадки, коли множина сприймається урочистіше і вражає думку своєю кількістю. Якщо поставити цілу масу імен у множині, то розповідь сама собою звучить широкомовніше. Тому прийомом цим слід користуватися тільки у тому випадку, коли сам предмет допускає ампліфікацію, багатомовність, перебільшення, пафос – це що-небудь одне з цього або разом. Суцільно прикрашена мова дуже штучна. І навпаки, зведення множини до єдності теж іноді сприяє величі. Обернути множину в однину, тобто зробити роздроблене єдиним – це значить конкретизувати саме число. Причиною того, що обидва випадки сприяють прикрашенню мови, я вважаю одне і те ж: коли імена стоять в однині, та перетворення їх в множину створює враження несподіваної пристрасності, коли ж імена стоять у множині, те об’єднання багато чого в єдиному, вираженому яким-небудь благозвучним словом, вражає несподіванкою зворотного перетворення” [Античные теории языка и стиля 1936, 220-222].

Порівнюючи метафору і синекдоху, Квінтіліан дійшов висновку, що “метафора винайдена головним чином для того, щоб посилювати враження, підкреслювати, що-небудь робити виразнішим. Синекдоха здатна урізноманітнювати мову так, що на підставі чого-небудь одного, ми розуміємо більше: за частиною – ціле, за виглядом – рід, з попереднього – наступне і навпаки. Поети можуть користуватися цим прийомом вільніше, ніж оратори. Правда, прозаїчна мова допускає заміну меча лезом, будинку – дахом, але ніяк не можна назвати корму замість корабля; і далі, заміна меча залізом у прозі можлива, а заміна коня чотириногим неможлива. Велику роль в мові виконує й вільне поводження з однією і множиною. Цей спосіб вираження служить для прикраси не тільки в ораторській мові, але його використовують і в буденному мовленні. Дехто називає синекдоху і той випадок, коли з контексту мови ми уловлюємо те, про що замовчується” [Античные теории языка и стиля 1936, 220-222].

В. Зайцева зазначає, що синекдохічне заміщення зовні схоже з метонімічним (в обох випадках йдеться про об’єктивні зв’язки між

близькими поняттями або явищами) [Зайцева 2007, 34]. Однак на принциповій різниці між цими мовними явищами наголошував ще О. Потебня. Мовознавець наполягав на тому, що синекдоха не є різновидом метонімії. На його думку, метонімічне заміщення породжує завжди “нову якість”. Тобто, метонімія – це завжди нове значення, нове поняття, яке близьке заміщеному. Семантичні рамки нового поняття інші, вони не збігаються зі значенням заміщеного поняття [Потебня 1968, 164-182]. Такої думки дотримується В. Скиба. Науковець вважає, що “синекдоха, на відміну, від метонімії, не виводить художника за рамки усього визначеного діапазону: частина – ціле, вид – рід. Синекдоха у справжнього художника завжди оригінальна, займає своє особливе місце. Це гра художника з поняттями шляхом зміни їх обсягу заради виразності. Але, називаючи частину замість цілого, художник має на увазі ціле і тим самим підкреслює характерне в образі. Синекдоха допомагає висловити багато чого, при цьому меншою кількістю слів. Синекдоха часто використовується у повсякденній мові” [Скиба 2001, 70-73].

О. Тараненко і О. Пономарів розглядають синекдоху як різновид ситуативної метонімії. З цього погляду синекдоха – це “вид метонімії, що ґрунтується на суміжності кількісного характеру при відношеннях між цілим або взагалі чимось більшим і його частиною або взагалі чимось меншим, між певною сукупністю і її окремим елементом. За допомогою синекдохи щось ближче, вужче може виступати як знак дальшого, ширшого (*копійка* – гроші взагалі, *хліб* – харч, продукти і взагалі засоби до існування) і, навпаки, дальше – як знак ближчого (твар “творіння, те, що створене: предмет, істота” – у значенні “обличчя”) [Українська мова: Енциклопедія 2000, 537].

Безумовно, між синекдоху й іншими типами метонімічного перенесення існують розбіжності на рівні референції і на рівні денотації. Відношення між частиною і цілим визначаються підпорядкуванням і кількісними характеристиками. Частина виступає складовою цілого і не існує без нього, тому їх поняття більш стійкі, ніж поняття суміжності об’єктів. Синекдоха дає можливість глибше зрозуміти внутрішню природу об’єкта, явища. Основа зближення синекдохи з іншими типами метонімічного перенесення простежується в їх онтологічній природі (вони визначаються об’єктивними відношеннями між речами).

Синекдоха – неоднорідний тип перенесення. За напрямком перенесення у лінгвістичній літературі виділяють два основні типи синекдохи: узагальнююча і конкретизуюча. У першому випадку відбувається розширення значення слова (мова набуває узагальнюючого характеру). Узагальнююча синекдоха широко використовується в художній літературі, публіцистиці та в усному мовленні. Конкретизуюча синекдоха пов’язана з семантичним уточненням, що супроводжує заміну меншого замість більшого.

Синекдоха виступає одним із стійких засобів розширення значення слова шляхом розвитку більш абстрактних або, навпаки, конкретних значень [Русский язык: Энциклопедия 1979, 283].

Мовотворчість сучасних авторів малої української прози вирізняється вживанням великої кількості синекдохи. Фактичний матеріал дає підстави стверджувати, що в синекдохічних значеннях здебільшого виступають лексеми на позначення:

- 1) частини тіла людини (*рука, обличчя, очі, голова*);
- 2) споруд та їх частин (*школа, зала, аудиторія, медпункт, казарма, поліклініка, бюро, дах, магазин*);
- 3) назви за соціальною належністю осіб, професією, за характером суспільної діяльності (*академік, кандидат, професор, студент, мер, чиновник, депутат, комуністи, соціалісти*);
- 4) назви одиниць виміру, обсягу, обліку, об'єму, грошові одиниці (*гривня, долар, копійка, час, маса*);
- 5) назви осіб за статевою належністю, спорідненістю, назви груп людей як суспільних істот (*чоловік, жінка, син, дочка, людина, люди, народ*);
- 6) назви конкретних понять (*книжка, хліб, пиво*);
- 7) назви абстрактних понять (*думка, закон, праця, бюрократія*).

Найчисельнішу групу становлять приклади синекдохи, що виникають завдяки заміні прямого значення переносним на основі різних кількісних відношень (уживається назва частини замість цілого).

Найбільш продуктивними моделями цього виду перенесення у малій прозі письменників-постмодерністів є вживання назв окремої частини тіла для найменування людини в цілому. Денотатами при цьому виступають частини людського тіла:

- 1) *обличчя*, пор.: *Морди* обіцяли нас дочекатися і розібратися як слід (Брати Капранови);
- 2) *голова*, пор.: *У неї дитина від одного з таких фельдшерів – про це знаємо навіть ми, черепи* (Ю. Андрухович); *У всіх вікнах навколо сміялися голови...* (Л. Пономаренко).
- 3) *рот*, пор.: *Гурт роззявлених ротів суцільно обступив квіткову клумбу* (Т. Малярчук);
- 4) *рука*, пор.: *Протискаються між пасажиромасою зі своїм блайзером наготові. Але жодна рука не дає мені мідяка!* (Т. Антипович); *Тоді багато хто займав відразу кілька черг, бо в одні руки відпускали менш обмежену кількість дефіцитного товару* (Н. Сняданко).
- 5) *очі*, пор.: – *Минеться. Бачили очі, що купували* (С. Поваляєва);
- 6) *волосся*, пор.: *Рудий «кінський хвіст» маячив десь далеко попереду. Він ледве наздогнав дівчину і вхопив її за руку...* (І. Роздобутько); – *Кажетса, на кухні що-то гаріт... Біла хмаринка волосся випурхнула з кімнати* (Б. Мельничук).

7) брови, пор.: ...**кошлаті брови** насупилися... (Ю. Винничук); **Натушовані голочки** недовірливо вп'ялися у дорослу доню (В. Даниленко);

Зазначені приклади синекдохи ілюструють конкретні риси зовнішності людини, які передають будь-яку її властивість, деталь, ознаку.

Цікавими є випадки вживання синекдохи, що репрезентована моделлю: назва зовнішньої ознаки людини у значенні самої особи, що є носієм цієї ознаки. Денотатом при такому синекдохічному перейменуванні виступають такі моделі:

1) назви аксесуарів одягу, пор.: ...я пішов слідом за **червоного спідницею**, що просто-таки гіпнотизувала своїм коливанням (Брати Капранови); ...в ту мить сіре **шорстке пальто** здалося мені рідним (Л. Пономаренко); **Куфайки і куфайці, тілогрійки й тілогрійці, ватянки і ватянци** проводжали модну Еліну дублянку чимось на кшталт єдиного каламутного колективного погляду... (С. Поваляєва); **Спідничка** відчула себе зайвою... (С. Поваляєва); ...**ватяник** залицявся до напівпритомного **куфайця**... (С. Поваляєва); **Куфайки** п'яно верещали в брутальних обіймах **тілогрійців**... (С. Поваляєва); ...не віщував нічого доброго **дублянці**, якій заманулося б раптом зупинитися чи – не дай боже – щось запитати, а ще гірше – послизнутися... (С. Поваляєва); Господар зі сновидою прирекли вже пляшку синього коньяку (на честь **синьої краватки**) і докінчували пляшку червоного коньяку... (С. Поваляєва); Кутиком оком я супроводив **спідницю** (Брати Капранови); ...**сіра шубка** розчинилася у темряві саду (М. Кідрук);

2) назви головних уборів, пор.: Смерть **капельюшка** настала зненацька (Ю. Винничук); Двома метеликами майнули за ворота **бантики**... (Б. Мельничук); Вовк: Тобі страшно? **Червона Шапочка**: Ні... Бридко (С. Поваляєва); Тепер з практики боротьби проти “шапочок” (Є. Дудар).

3) назви взуття, пор.: Коли Нинила ввечері прибігла з ланки й одчинила двері, **чоботи** трохи не вдарили її межі очі... (Л. Пономаренко); ...**носики черевиків** ледь черкали об сніг (В. Габор); ...перед ним ступали **заскорублі ветхі постолі**... (М. Закусило); Затраскали двері, затупотіли **чоботи**... (Ю. Винничук);

4) уживання назви предмета на позначення людини в цілому, пор.: **Жовтаве плетене крісло** любило вигріватися на танку (Ю. Винничук); ...**синій кухоль** черпав воду... (М. Закусило); **Окуляри** зблиснули і обернулися до мене (Брати Капранови); У СМТ багато **кошиків, торбів і “кравчучок”** вийшло, і зайшла якась смердюча вар'ятка з цілою зграєю собак на ремінцях... (С. Поваляєва); **Торба** впала на спориш, мов ізлякалась (Л. Пономаренко); ...**мішок одягу** попросив сховати все для нього і його дітей... ((В. Габор); – Синочку, в училищі у тебе сьогодні вихідний, може, все-таки поїдемо... **Ковдра** піднялася і опустилася. – Відчепись, я тобі сказав! Хочеш – їдь! (Б. Мельничук); – **Штоц, це ви?** – напружено проказав Пікус. – Я... – відповіла **купа ганчір'я** (Т. Антипович).

Привертає увагу вживання синекдохи, репрезентованої моделлю, де прізвище та ім'я вживається як узагальнена назва за спорідненістю для позначення осіб як означеної сукупності. Цей тип синекдохічного перейменування в малій прозі вжито з виразним емоційно-експресивним забарвленням і дає позитивну чи негативну оцінку зображуваним об'єктам. Пор.: *Сам нарікаєш їх манкуртами, безбатченками, безрідними Іванами* (Є. Дудар); – *Е, марадони! Ану, валіть сюди! Діло є!* (А. Кокотюха); *Тепер молода вчителька знала точно: серед її учнів є майбутні Моне і Ван Гоги, Далі й да Вінчі* (Н. Гербіш); *Колись я уже писав: наша біда в тому, що борються за Україну, вмирають за неї Тютюнники...* (Є. Дудар); *...із Москви час-від-часу забігають у наш город, паскудять нам на голови, а "Івани" цвітуть від щастя: "Таки ж ізволили нас обляпати"...* (Є. Дудар); *Та й Кавказ досі – "дикое поле". Покорять новоспечені Єрмаки* (Є. Дудар); *Досить мати в Україні свого "шустера"...* (Є. Дудар); *Відправляєте, припустимо, лужкових, жерєновських, рогозінних, сліських, затулінних...* (Є. Дудар); *...рабиновичі їм підкинуть, а поповичі їм підсоблять...* (Є. Дудар); *Щоб наші "буратіни" старалися і тягнулися за таким майстром* (М. Кідрук); *Теж мені, Роксолани знайшлися* (Брати Капранови).

У художніх текстах письменників-постмодерністів трапляються метонімічні перенесення топонімів, обумовлені партитивним зв'язком (синекдохою) між поняттями суміжних об'єктів. Реалізація цього типу перенесення (частина – ціле) представлена моделлю "назва країни, столиці країни – уряд". Пор.: *...Ющенко, неугодного Москві, не вдалося знищити фізично* (Є. Дудар); *Москва покликала Лобана очолити збірну просто-таки напередодні* (Ю. Андрухович); *Зомбують наших пришелепкуватих, що "при Ющенкові" їх "схаває Америка" (ніби Америці нічого "хавати" і вона "хавас" відходи)* (Є. Дудар).

Отже, в малій прозі кінця ХХ – початку ХХІ століття синекдоха функціонує у вигляді контекстуально партитивної метонімії, що реалізується в різноманітних моделях перенесення, з-поміж яких найбільш продуктивними є такі: 1) назва частини тіла людини у значенні самої людини; 2) метонімічне перенесення топонімів (обумовлені синекдохою між поняттями суміжних об'єктів).

Синекдоха мотивує семантичний зсув у структурі слова і є виразним стилістичним засобом, який формується на основі перенесення однини на означення множини, родового поняття замість видового, ближче як знак дальшого.

1. *Античные теории языка и стиля.* – М. – Л.: Соцэргиз, 1936. – 344 с. 2. *Блинова Н. М.* Лексико-семантичні особливості синекдохи в публіцистичних текстах І. Я. Франка (1878-1907 рр.) // *Вісник ДНУ. Серія літературознавство, журналістика.* – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 4. – С. 106-112. 3. *Блинова Н. М.* Функціонально-стилістичний аспект лексичних перенесень у публіцистичних текстах І. Я. Франка (1878-1907 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01

“Українська мова” / Н.М. Блинова – Дніпропетровськ – 2007. – 22 с. 4. *Зайцева В. В.* Метонімія як спосіб вторинної номінації у мові друкованих засобів інформації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / В. В. Зайцева – Дніпропетровськ – 2009. – 22 с. 5. *Зайцева В. В.* Особливості використання синекдохи у мові ЗМІ // Дослідження з лексикології і граматики української мови: [зб. наук. праць / за ред. проф. Д. Х. Баранника]. – Вип. 5. – Дніпропетровськ: Пороги, 2007. – С. 33 – 40. 6. *Коваль А. П.* Практична стилістика сучасної української мови. – К., 1987. 7. *Левочкин С. В.* Деякі аспекти когнітивної теорії номінації // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Розділ V. Когнітивна лінгвістика: теоретичні засади дослідження. – 2009. – № 5. – С. 266-270. 15. 8. *Москвин В. П.* Русская метафора: очерк семиотической теории / В. П. Москвин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЛЕНАНД, 2006. – 184 с. 9. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. – М., 1968. – 552 с. 10. *Розенталь Д. Э.* Практическая стилистика русского языка. – М., 1987. 11. *Русский язык: Энциклопедия.* – М., 1979. – 464 с. 12. *Скиба В. О.* Идет-гудет зеленый шум // Русская словесность. – 2001. – № 2. – С. 70-75. 13. *Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія* / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1993. 14. *Сучасна українська літературна мова. Стилiстика* / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1973. 15. *Сучасна українська літературна мова* / За ред. А. П. Грищенка. – К., 1997. 16. *Українська мова: Енциклопедія.* – К.: Укр. енциклоп., 2000. – 752 с.